

széttagolva: „Mint egy mint ha.” The rest is silence – ismételhetjük, akár magyarul is, akár bécsiiesen. De figyelmeztetőül, reményen túli reményül hangzik a plusz, melybe még a felplusztulás, leplusztulás, a fel-le, kint-bent, fent-lent eldönthetetlenségében is fogózni lehet...³²

Füzi László

Kilépés az irodalomból

ADATOK, ÖSSZEFÜGGÉSEK NÉMETH LÁSZLÓ *IRGALOM* CÍMŰ REGÉNYÉNEK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

[1.] Utolsó regényét, az *Irgalom* című, a hősnő, Kertész Ágnes erkölcsi fejlődését bemutató regényt szerzője már a megírása időszakában is összefoglaló és a pályáját lezáró műnek gondolta, ennek megfelelő megfontoltsággal foglalkozott vele – annak ellenére, hogy hosszú időszakokon keresztül nem adta látható jelét annak, hogy írta volna. Igaz, közben számos más munkája született meg, mondjuk úgy, a szűken vett sajkodi időszaka ekkor terebélyesedett ki. A külső szemlélő azt is gondolhatja, hogy szándékosan más feladatokat vállalt magára, szinte csak azért, hogy a regénnyel ne kelljen foglalkoznia. De nem volt ez így, a többi, a regény melletti írásra is szüksége volt ahhoz, hogy az *Irgalom* megszülethessen, s hogy az előzményekre alapozódó sajkodi időszaka a maga összetettségében kibontakozhasson.

A regény írásának megkezdésétől a megjelenéséig tartó időszak valóban hosszú volt, Németh esetében pedig különösen annak tarthatjuk, mert számos esetben megfigyelhettük, hogy gyorsan dolgozott. Ha teljes egészében azonosult az őt foglalkoztató munkával, akkor hetek-hónapok alatt tekintélyes terjedelmű szöveget hozott létre. Az *Irgalom* megírásának kezdetétől a regény lezárásáig tartó éveket, azaz az őt régóta foglalkoztató téma ekkori kidolgozására vonatkozó időt különösen hosszúnak tarthatjuk, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a regény alaptörténete, az apja orosz hadifogságból való hazatéréséhez kapcsolódó eseménysor megtörténéseinek pillanatától, azaz az 1920-as évek elejétől íróként is foglalkoztatta, s a következő évtizedek során többször is kísérletet tett annak az időszaknak irodalmi műben való megörökítésére. Ugyanakkor feltételezhető, hogy a történet véglegesnek gondolt megírásának a különböző pályaszakaszokon való késleltetése, s az, hogy az *Irgalom* „megírása” uralta a sajkodi időszak éveit, ugyanarról a tőről fakadt, abból, hogy az összefoglalás hosszú évtizedeken keresztül lehetetlennek bizonyult Németh számára.

32 A *Túl nan* (*Slamp-poetry*) ciklus 270. oldaláról nem írom ide a több ízben „deformált” Wittgenstein-idézetet („Amiről hall / lehet gatni”), csak jelzem, hogy erre épülve az alábbi következtetésig jut el a vers beszélője: „Ez a / szonett lényege, / az aforizma lé- / nyege, és egyálta- / lán LITERATÚRA!” A záró írásjel talán azt sejteti, hogy a másutt „elmúlt”-nak nyilvánított „szerelem” esetleg mégsem múlt el egészen. Tovább olvasva a ciklust, az önmagára vonatkoztatott beszéd mintha végső értékelést/értelmezést közölné: „Életem fómű. / Főművem műfű. / El-élek életem. / Életre élek.” Hogy aztán e versike így érjen véget: „Élekre élek, / napokra napok. / Félstötétben írt / főművet hagyok. / De nem abba. Ebbel!” Kéttelylel átszínezett örökhatóság, amely magába foglalja a külön ciklussal körbeírt Arany János-émlékezetet, mely nem más, mint költői párbeszéd, Arany szavaival: „Át téren és időn.”

Talán éppen a megírás szándékának elhúzódsához, s így a gondolkodása összetetté válásához kapcsolódó időbeli rétegződés magyarázza, hogy regényei között alig találjuk meg az *Irgalom* párvját. Számos vonatkozásban különbözik Németh többi regényétől, azonban a különbözőségét nehéz meghatározunk. Ha például regényei személyességét nézzük, csak a regényeiét, mert valójában az egész életmű személyes hangoltságú volt, akkor látnunk kell, hogy számos regényében írt önmagáról, hol közvetlenül, hol áttételesen, sőt, még az is előfordult, hogy önmagát mellékszereplőként szerepeltette, ez a személyesség a regények összességére kivetítve annyira általános, hogy ezen az alapon nehéz párt találnunk az *Irgalom*nak. Ugyanezt mondhatjuk el regényeinek úgymond társadalmisága kapcsán is. Írt társadalmi regényeket is, nehezen összehasonlítható vonásaik mellett ebbe a csoportba sorolhatók az *Emberi színjáték*, a *Bűn*, az *Utolsó kísérlet* és az *Égető Eszter*, de az *Irgalom* aligha sorolható be ebbe a csoportba, noha társadalmi vonatkozásai nem tagadhatók. Ha a főhősök-hősnők létérzékelését, a külső világhoz való kapcsolatát tartjuk szem előtt, akkor létrehozható egy *Emberi színjáték – Gyász – Iszony – Égető Eszter – Irgalom* csoport, melyből azonban mindenképpen kiemelendő a *Gyász* és az *Iszony*, ezek ugyanis egy leszorított-leszűkített világot ábrázolnak, hősnők az íróval csupán(?) az őket életre hívó életérés kapcsán tartanak kapcsolatot, talán – áttételesen keresztül – az *Iszony* olvasásakor érezzük, hogy az „ideológus” Németh néhány társadalmi tétele is a regénybe került. A másik három regény világa jóval tágasabb az előbb említettekénél, ami ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a világuk közvetlenül összekapcsolható lenne. Az *Égető Eszter* című regényen – nem véletlenül viselte eredetileg az *Őrültek* címet – a társadalmiság, a vásárhelyiség vagy a csomorkányizmus mibenlétének kutatása uralkodik. Marad tehát összekapcsolható párként két egymás mellé, s egymással szembe is állítható regény, az *Emberi színjáték* és az *Irgalom*. A pályát kezdő és a pályát lezáró regény.

Ez a két regény természetesen különbözik egymástól. Az *Emberi színjáték* Németh életművében a teljesség regénye, társadalmi regény és énregény, az önmaga alkotára való rádőbbenés regénye. Németh üdvösségkeresésének és üdvösséghajszolásának, a minőségesszme felbuklásának regénye, az én apoteózisa. Szereplői bonyolult rendszer szerint kapcsolódnak egymáshoz, a szerző mellett pedig mintha már ott állna a *Tanu* kiütkereső esszéit író Németh László is. Az *Irgalom* letisztult szerkezetű regény, főhősének, Kertész Ágnesnek a társadalommal kapcsolatot kereső és találó, s nem a társadalomból kivezető útját mutatja be, merthogy az *Emberi színjáték* főhősét, Boda Zoltánt az általa megtett út kivezette a társadalomból. Az *Irgalom* írója mellett az etikai kérdéseket vizsgáló Németh László áll, s a regény olvasásakor egy percig sem felejtjük azt az utat, amit Németh a regény írásáig, s etikai gondolatainak kialakításáig megtett. A két regény különbözőségük mellett azonban rokon is egymással, kapcsolatukról Kabdebő Lóránt így írt: „Kertész Ágnes valahogy a mi korunk számára átfogalmazott Boda Zoltán. És a két pillér közötti íven ott a minőség forradalmának programja, amelyik épp a Boda Zoltán-modell közösségi meghosszabbítása: benne van az akkori 'nem' és az egyéniség kiteljesedésének igénye.”¹ A regények rokonsá-

1 Kabdebő Lórántnak az *Emberi színjáték*kal foglalkozó írása a *Tiszatáj* 1967. szeptemberi számában jelent meg, a szerző az írást áttemelte a *Jelenetek egy regény befogadásáról*. Németh László: *Emberi színjáték* című írásába: Forrás 2021/4., 3–37., itt: 26.

gát, egymáshoz elválaszthatatlan kapcsolódását mutatja és magyarázza az is, hogy ugyanabból a világból, Németh korai, ha tetszik mélyvilágából nőttek ki...

[2.] Az *Irgalom* című regényben bemutatott történet megírása szinte egész életében foglalkoztatta Németh Lászlót. Képzületét erősen fogva tartotta az általa nagyra tartott apa alakja, az apa hétéves hadifogsága kései serdülőkora időszakára esett, így emlékezetében a távolodó valóságos alakot mitikus fénnel övezte, nem beszélve arról, hogy az idősödő hazatérő apa által mondott számos történet, majd pedig a háborúval és a hadifogságának éveivel foglalkozó emlékirata még a távoli eseményeket is kitörölhetetlenül a családi történelem részévé tette. De ha nem is lett volna ez így, Németh önmaga apa nélkül megélt időszakára akkor is emlékezett volna, hiszen valódi eszmélkedése erre az időszakra esett. Ekkor zajlott anyja általa közeli figyelt „kalandja” is – ez végképpen az apja mellé állította. Az apa hazatérésekor, a csóti táborba írt levelében merült fel benne először a történet megírásának vágya. A levelet az apjának való bemutatkozás, szellemi felajánkozás részeként írta, önmagára, a maga szellemi fejlődésére akarta vele ráirányítani a figyelmet, a levél a család békéjét, majd hogynem derűjét, hogy ezt a regénnyel kapcsolatba hozható kifejezést használjuk, a „hűségesen váró Pénélopeia”² emlegetése volt hivatott jelezni, noha a hazatérő foglyot fogadó derű ugyancsak álságos volt. Ezt követte a *Nyugat* novellapályázatát követő erőltetett nagy elbeszélő rohamában írt *Télemakhosz* című elbeszélése, az *Emberi színjáték*ban is feltűnt ez a történet, erre következett a *Gyász* megírását követően a harmincas évek első felében az *Irgalom* első változatának papírra vetése. A *Gyász* párdarabjaként írta volna meg az *Irgalom* című regényét, ez a munka azonban nem készült el. A későbbiekkel kapcsolatosan érdemes tudatosítanunk azt a bekezdést, amelyet Németh az el nem készült *Irgalomról* írt a *Magam helyett* című önéletrajzában:

Még egy harmadik regényt is kezdtem ekkorában, ennek is nő volt a hőse, egy egyetemi hallgatónő, aki politikai fogságból szabaduló apjában a hőst várja vissza, s egy szegény roncsot kap; azon kell megtanulnia, hogy az eszményítő csodálatnál mennyivel nagyobb, emberibb érzés az irgalom. Mint a *Gyász*-t és a *Színjáték*-ot, ezt is magam ellen készítettem; lelkem kemény aszketikus erényei ellen védtem a szív természetes erényeit, az igényes, távol tartó csodálattal szemben az igénytelen, életeket összemossó részvétet. Ez lett volna az a regény, amelyben talán sikerül legyőzni magamat, de amikor befejeztem volna, vége szakadt a száműzetésnek, s az *Irgalom* töredék maradt.³

Ebből a szövegegységéből két utalást érdemes kiemelnünk. Az egyik szerint ez lett volna az a regény, amelyet maga ellen írt volna, s amelyben talán sikerül legyőznie önmagát, a másik szerint a regény eszméje az irgalom lett volna, az általános emberi érzés.

2 Németh László levele Németh Józsefnek, 1921. november 10. = Németh László élete levelekben 1914–1948, szerk., s. a. r. Németh Ágnes, a jegyzeteket írta Grezsa Ferenc, Magvető–Szépirodalmi, Bp., 1993, 48–49.

3 Németh László, *Magam helyett* = *Uő, Homályból homályba*, I., Magvető–Szépirodalmi, Bp., 1977., 435–436.

A regény megírását nyilván a *Tanu* világának kiteljesedése akadályozta meg, azaz az önmaga által betölteni kívánt szerep, ekkor már nem csupán Németh formálta a maga műveit, hanem azok is nyomot hagytak rajta, s szellemi-alkotói mozgásterét is meghatározták. A megkésettség, a folytonos halasztódás magyarázatát pedig az *Irgalom* világtól különböző léthelyzetek eluralkodásában láthatjuk, annál is inkább, mert Németh a műveiben nem egyszerűen történeteket mondott el, hanem önmaga emberi-gondolkodói léthelyzetét is rögzítette.

Végül meg kell említeni a *Magam helyett* című önéletrajzát is, ebben, amikor időrendben elérkezett apja hazatéréséhez, a történések pontos leírását adta – ahogy Németh önéletrajzi írásai a tények szintjén mindig pontosak. Mindezt tudva fel kell tenni a kérdést, miért nyúlt vissza életének ehhez a történessorához akkor, amikor már több változatban is rögzítette azt. A válasz nyilvánvaló, feltehetően az addigiaknál összetettebben, gazdagabban, a történetekből más összefüggéseket kiemelve akarta megragadni a számára fontos eseménysort.

[3.] Az *Irgalom* írását Németh 1957. június 19-én kezdte el, gyors munkára készült, úgy tervezte, hogy augusztus végére már olvasható lesz a teljes regény. 1957. június 28-án írta Illés Endrének: „Csak röviden tudósítalak: kb. tíz napja belekezdtem az *Irgalom* [téma: hazatérő hadifogoly] írásába, s most már túl vagyok azon a ponton – hacsak valami nagy izgalom nem ver le a lábamról –, amin túljutva a regény még elaludhat”.⁴ A levél címzettje szépíró és esszéista, Németh nemzedéktársa, aki évfolyamtársa is volt az orvosi egyetemen, egyben a Szépirodalmi Kiadó igazgatója. A Szépirodalmi Németh egyik kiadója volt, a másik a Magvető, ma már hasonló párhuzamosság nem nagyon fordul elő, az akkorit különösen érdekessé tette, hogy – a rendszer természetéből következően – állami kiadó volt mind a kettő. Illés Endre kiadóvezetőként természetesen fontosnak tartotta a Németh Lászlóval való fontos és bizalmi kapcsolatot, de fontos volt ez a kapcsolat Németh számára is, mégiscsak általa becsült nemzedéktárral és íróval oszthatta meg az írásai közlésével kapcsolatos elképzeléseit. Tulajdonképpen ennek köszönhető, hogy a hozzá írt Illés Endre-levelek megőrződtek, Németh ugyanis időnként elégette a hozzáérkezett leveleket, de az Illés Endre által írtaknak megkegyelmezett, s ahogy azt az 1958. február 2-án írt levelében írja, azokat, „mint a múltban is egyszer-kétszer”, Ágnes lányával visszaküldte.⁵ Ennek köszönhetjük, hogy kettejük kapcsolatába, s az *Irgalom* megírásának történetébe valamennyire beleláthatunk. Igaz, levelezésük egésze többet mutat meg kettejük kapcsolatáról, Németh gondolkodói világáról, s személyes életéről is, mint történetesen az *Irgalom* megszületésének „műhelytitkairól” – ezzel kapcsolatban valójában csak arra találunk utalásokat, hogy Németh mikor foglalkozott a regénnyel, a tartalmával, mondandójával kapcsolatosan – tőle szokatlan módon – semmiféle megjegyzést nem tett. S nemcsak ebben a levelezésben nem érintette a regény tartalmi kérdéseit, hanem más írásaiban sem, ha igen, akkor már visszatekintve, összefoglalónak szánt írásaiban tett néhány megjegyzést a regénnyel kapcsolatban.

4 Németh László levele Illés Endrének, 1957. június 28. = Németh László élete levelekben, I., 1949–1967, szerk. Németh Ágnes, Osiris, Bp., 2000, 464.

5 Uo., 518.

[4.] A regény megírásának szándéka mögött fontos életrajzi tény áll: 1957. május 31-én meghalt Németh édesanyja, így az író azt érezhette, hogy most már a személyes érzékenység érintése nélkül foglalkozhat szülei egymáshoz való viszonyával, a maga kettejük közötti útkeresésével, s az apja hadifogságból való hazatérésével, azzal, hogy az anyjának az apa hadifogságának időszakában kapcsolata alakult ki. Láttuk, ez az egész problémakör egzisztenciális mélységekben érintette Némethet, emberi törekvéseit és írói motívumait is meghatározta. Azzal, hogy legújabb írói tervét Illés Endrével megosztotta, azt egy időre a kettejük közötti levelezés fontos témájává tette. Illés Endré nyilvánvalóan „hivatalból” is érintette a regény terve, de a regénnyel kapcsolatosan jóval többet tett annál, mint amit egy kiadó vezetőjének meg kellett és kell tennie. Szinte Németh bizalmasává vált, az akkori, egyáltalán nem egyszerű politikai és irodalompolitikai helyzetben információkkal látta el, és tanácsokat adott neki. A rendkívüli érzékenységgel megvert Némethtel majdhogynem pszichológusként foglalkozott, tudatosította benne munkái fontosságát, a pályáját minden támadáskor lezáró, s a kéziratait visszakérő íróval hosszú leveleket váltott lépése elhibázott voltáról, a szükségesnél is hangsúlyosabban dicsérte a kevésbé fontos munkákat és a még kevésbé sikeres színműveket is, időnként tanácsot kért Némethtől, s állandóan napirenden tartotta az *Irgalom* ügyét, akkor is, amikor a szerzője sem foglalkozott vele. Levelezésükből most csupán pár, az *Irgalommal* kapcsolatos részt emelek ki, ám tisztában kell lennünk azzal, hogy ez a levelezés és maga a szellemi kapcsolat összetettebb és gazdagabb volt annál, mint amire az idézett részek utalnak, s tudnunk kell azt is, de ez feltehetően a levelekből is érződik, hogy Illés Endre állandó biztatása nélkül ez a regény nem született volna meg.

Az *Irgalom* megírásának tervére Illés Endre általunk nem ismert levelekben reagált, erről a következő idekapcsolódó levélben olvashatunk: „Két levelemre nem kaptam választ. Remélem, hogy a hallgatás csak azt jelenti: dolgozol. Írj néhány sort magadról: hogy vagy, hogyan halad a regény, nem zavartak-e?” Az aláírás alatti sorokban ez olvasható: „Az *Irgalom* és a *Gyász* 2-3 mondatos tartalma nagyon kell! A tervben szerepeltetnem kell új írásokat is – az *Irgalom* mellett a *Gyászra* gondoltam”.⁶ Az *Irgalom* történetét, eszméjét Németh postafordultával így foglalta össze: „A regény hőse egy harmadéves orvostanhallgató, akinek az apja, az első világháború hadifoglya, akkor tér haza; az anyjának pedig fiatal kedvese van. A lány előbb az erkölcs szigorát képviseli: kiragadni apját a szegyetelen házasságból, anyját a maga elfogultságával tőri meg. A két gyenge ember vergődése azonban átalakítja felfogását az emberi életről, felfedezi magában azt a sajátosságot, mely pályáján, társvalasztásában, társadalmi tevékenységében is irányítója lesz: a szenvedő iránti részvétet, a nővéri irgalmat.”⁷

Ugyancsak ebben az időszakban írta Németh Gulyás Pálnénak: „egy regény írásába keveredtem [*Irgalom*, szép téma, a *Gyász* testvére], s az most sokkal nagyobb teher nekem, mint régen, úgyhogy estére, főleg a fogalmazás, nagyon kiszipolyozza az erőt.”⁸ Akkor, amikor Judit lánya férjét, Dörnyei Józsefet letartóztatták, abbahagyta a regény írását. „Elkészült volna az *Irgalom* is eddig, de az, hogy itt át kellett adnom a házat, kiszolgáltattott Pestnek s az irodalom idegtépő kalandjainak – a kortársak

6 Illés Endre levele Németh Lászlónak, 1957. július 17. = Uo., 469.

7 Németh László levele Illés Endrének, 1957. július 18-20. = Uo., 470.

8 Németh László levele Gulyás Pálnénak, 1957. július 17. = Uo., 468.

cibálásának. Most, ha kerékvágásba zökkenek, hamar befejezem a regényt is. Egy hetet (a jövőt) a *Sámson* kidolgozásának akartam szánni, aztán veszem elő az *Irgalmat*, ha nem jön semmi közbe, karácsonyra kész vagyok vele” – írta Illés Endrének.⁹

A terv azonban nem valósult meg, ezzel kapcsolatban írta Illés Endre a következő év februárjában: „És bármit is írsz az *Irgalomról*: én bent hagyom az évi tervben. Nem mondok le róla semmiképpen. Önkényesen és erőszakkal írok nevedben új meg új határidőket, amik egyre szorosabban megkötnek.”¹⁰ Ezt követően az *Irgalom* minden évben szerepelt a Szépirodalmi Kiadó évi tervében. A tervezett regény címe csak 1959 júniusában bukkant fel újra a levelezésükben: „Lacikám, s megint csak az *Irgalom!* Hogyan állsz vele? Írod? Befejezted? Mindentől és mindenkitől függetlenül nem szabad félbehagynod! [A felkiáltójeleim.] Gondolj az *Iszonyra*. Kérészemre – elég nehéz években – befejezted. Most az *Irgalmat* ugyanúgy kérem tőled. Elsősorban, én kérem tőled, régi barátod s olvasód.”¹¹ Németh pár hónappal később választott, nyilvánvalóan a közéleti-politikai történésektől terhelten: „Amit az *Irgalomról* írsz, azon én már csak rezignáltan mosolyogni tudok. Még ha valami csoda folytán annyi erő költözne is belém, hogy a regényt befejezhetném: csak nem lennék örült benyújtani. Hisz magad is tapasztalhattad, hogy tőlem nem azért kérnek kéziratot, hogy azt ki is adják, hanem hogy legyen min át meggyötörni. Ha csak egy olyan ember lenne vezető helyen, mint Köpeczi, már kizárt volna, hogy új dolgom megjelenjék [s újat azért kérnek csak, hogy a régit megtagadhassák]; de van nem egy, hanem ég tudja, hány.”¹² [Köpeczi Béla ekkor a Kiadói Főigazgatóság egyik vezetője volt.]

Az írás első nagy hullámában a hét részből álló regény első két fejezete (Ágnes útja az egyetemről hazafelé, beszélgetése egyetemista társaival, Máriával, Halmival és Vetésivel, megérkezése haza, ütközése az anyjával, s anyja udvarlójával, Lackovicssal, aztán az apja hazatéréséről szóló hír fogadása, majd a hadifoglyok, köztük az apja hazaérkezésének a leírása), s a harmadik rész [az első ütközések anyja és apja között, a tükrösi út] fele készült el. 1962 májusában, egyik naplóbejegyzése szerint Németh már önmagától is azt kérdezte, hogy miért nem fejezi be ezt a regényt.

Az *Irgalom* méri a hanyagságom: a legjobb regényem lehetne, s öt éve áll félbehagyva, [...] ahhoz, hogy itthon megértsenek, a magyarság jobb részének kell felülkerekedni, megokosodnia; ahhoz, hogy a világ megértse, mit csinállok, a megújhodott magyarságnak kell felmutatni. Nem érdemes hát máson dolgozni, csak ezen. [...] Regénytémaim közül is azok vonzanak, amelyek ennek az emelkedésnek lehetnének az iskolái: az *Aranykor* például. Vagy ha az már nem az én nagyságrendembe eső volument kívánna; az életrajz legalább, amelynek a nagyobb része megvan, s tanulságok poklán-purgatóriumán vinne fel – addig a szomorú s mégis szép félgyőzelemig, amelyben most agonizálok: küzdök és haldoklok.¹³

9 Németh László levele Illés Endrének, 1957. október 18. = *Uo.*, 488.

10 Illés Endre levele Németh Lászlónak, 1958. február 19. = *Uo.*, 528.

11 Illés Endre levele Németh Lászlónak, 1959. június 10. = *Uo.*, 648.

12 Németh László levele Illés Endrének, 1959. augusztus-szeptember = *Uo.*, 659.

13 Németh László, *Naplók = Uő, Utolsó széttekintés, Magvető–Szépirodalmi, Bp., 1980, 53.*

Ez a bejegyzés önmagában is jelzi, hogy 1957 után miért nem írta tovább a regényt, a történetből kibomló mondandó mögé még nem tudott odaállni.

1962-63 telén aztán a regény hátralévő részének nagyobbik felét megírta, Domokos Mátyás a Szépirodalmi Kiadó szerkesztőjeként 1963 márciusában már azt kérte Némethről, hogy ha lehet, májusig fejezze be. Ez nem történt meg, ugyanekkor Németh arra kérte Fodor Andrást, hogy készíttessen másolatokat az 1922-es újságokból, ahogy egy másik levelében olvashatjuk, 1957-ben, amikor a regény elején dolgozott, ebben a részben találjuk a budaörsi csatára való utalást, még egy egész kötetnyi újságot kölcsönöztek neki. 1963-as válsága újra elakasztotta a munkát, így a regény írását 1964-ben fejezte be, ekkor, utolsó részletként mintegy száz-százhusz oldalt írt meg, ahogy a hipertónia-levelekben elmondta, már csak a délelőtti másfél és a délutáni egyórás „műszakokban”.

Életrajzi összefoglalójában Lakatos István a következőket jelzi: „1964. május 17. Ágnessel ketten szállítjuk fel a Volkswagenben az *Irgalom* elkészült részének kézirat-tömegét, amit elég gyűrött és összekevert állapotban Németh Ella az egyik szekrény alján talált meg.”¹⁴ 1964. június 6-án írta Németh Illés Endrének: „Mihelyt megint jobban lettem egy kicsit [még egy kéthetes pesti felmenekülés árán is], befejeztem az *Irgalmat*. A befejezés persze csak azt jelenti, hogy végigírtam – a legépeltetés, minthogy kb. 30 íves műről van szó, még órási feladat. Azt hallottam, hogy a regény benne van a Ti jövő évi tervekben. Valóban kiadásra kerülhet-e, s meddig kell átadni? A *Kortárs* elkérte folytatásos közlésre, ezzel kapcsolatban mi a kiadó álláspontja, s ha ők, mint ígérik, nyolc számban le tudják hozni, mikorra kell befejezniük?”¹⁵ Válaszában Illés Endre arra utalt, hogy a regényt a következő év könyvhetére kellene megjelentetni.¹⁶ Németh válasza: „A kiadó várja az *Irgalmat*???! Nem lenne annak irgalom! Különben is minden munkám az övé.”¹⁷

Júliusban már azt írja Illés Endrének, hogy a regényt vagy annak az első felét hamarosan megkapja, mert a felesége barátnője eljön Sajkora, s annak lediktálja. „Persze különöst ne várj – írta –. Ez is nő-regény, nem jobb azoknál – s amikor elővettem [57-ben], mint a legkönnyebb, erőmhöz mért témához fordultam hozzá: összefoglaló ismétlés legrégibb emlékrétegekből.”¹⁸ Az időrendben haladva Domokos Mátyás emlékezése kapcsolódik ide, aki a regény kiadói szerkesztőjeként látogatta meg Németh Lászlót Sajkodon:

Gyakorlati tennivalókról volt még szó aztán, s köztük a legfontosabbról; néhány, szőrén-szálán eltűnt kéziratoldal pótlásáról. Németh László legyintő beletörődéssel fogadta a hiánylistát, amit átadtam neki a sajkodi kisházban, ahol az ablak elé állított asztalon a regény befejező részeit írta, s rámutatott az ablakpárkányon föltornyozott, nyolcadrét alakú, tintával írt kéziratkazalra: — Ezekből is kifűjt mindig egy csomót a szél, valahányszor

14 „Az író – vállalkozás”. Németh László, *Életrajzi kronológia 1949–1975*, összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta Lakatos István, Argumentum, Bp., 1998, 237.

15 Németh László levele Illés Endrének = Németh László *élete levelekben*, II., 574.

16 Illés Endre levele Németh Lászlónak, 1964. június 13. = Uo., 576–577.

17 Németh László levele Illés Endrének, 1964. június vége = Uo., 589.

18 Németh László levele Illés Endrének, 1964. július 14. után = Uo., 594.

a nyáron rámnnyitották az ajtót. Sokszor egész délutánokat töltöttünk Ellával, míg összekeresgéltek a kertből a szétrepült lapokat. Olyankor is mindig újra kellett írnom néhány lapot, emlékezetből, mert elvesztek vagy szétáztak a nedves fűben. Kellett hozzá egypár pillanat, míg keresztül szalad rajtam a kép: Németh László agya e fölösleges másolások, újrairások borzasztó robotjába fogva...¹⁹

A gépelés azonban nem ment gyorsan, a munkával végül szeptember végére készültek el, ekkor is úgy, hogy Judit készülő kandidátusi disszertációja ellenére átvette a kézirat olvasásának-diktálásának terhét. „Így – írta Németh Illés Endrének – a középső két negyednek csak a javítása maradt rám [ez épp ezért rosszabb kézirat lesz, mert hisz ő mégiscsak meg-megtéved a kibetűzésben]”. Ekkorra már megint elvesztette a munkájába vetett hitét:

De a sokféle külső gyötrelemnél is jobban késleltette a munkát a belső csüggedés. Amíg írtam a regényt, s csak a célt láttam [hogy érik a nyers, fiatalos erkölcs, egyetlen ember megmentésének a „kafkai” feladata belátással – negyven esztendőm fejlődését szorítva hősnőm tíz hónapjába], nem értem rá hátranézni, a regény tökéletlenségein rágódni; a javítás, diktálás bő alkalmat teremtett rá. [...] Szóval, hogy ez az utolsó munkám [mert azt határozottan érzem, hogy utolsónak kell lennie] még nagyobb gyalázatba fog alámerülni, mint a *Sajkódi esték* s a *Lányaim* óta minden, amit írtam. S hogy most már nincs is mentségem önmagam bepiszkítására; nem hiszem többé, hogy nemzeti szempontból szükség lenne a munkámra, vagy hogy ebben az általános gyors züllésben, elsivárosodásban bármit is segíthetnék vele.²⁰

Nemcsak a szokásos pesszimizmusa miatt írhatta le ezeket a sorokat, hanem feltehetően azért is, mert a diktálás, javítás közben a regény szövege szétesett, s így nem láthatott benne mást, mint irdatlan betűhalmazt, melyből hiányoztak a kapcsolódási pontok. S még a „szöveg” sem készült el, még mindig azon tűnődött, hogy azt a részt, ami egy elveszett füzetben lévő rész újrairása volt, nem kellene-e ismét újrairnia.

A legtöbbit még 1964 őszén, az Illés Endrének küldött levelében beszélt munkájáról: „A Tóbiás-interjúban idéztem az öreg Vörösmartyt. Esett, felbomló lelkű ember, s a *Vén cigány* megírja még. »Ha én nem is számíthatok erre a szerencsére« – írtam ottan... De az, hogy felhoztam, azt bizonyítja: mégiscsak számítottam. S most, ahogy ez egy epikus életben megtörténhet: a végén, betegen én is kiemeltam a súlyt, Te legalábbis megnyugtattál felőle. Új, még nagyobb súllyal próbálkozni, nem volt értelme. Nemcsak mert nincs hozzá erő és idő... Nincs hozzá hit se. Nemcsak ebben a most már mértani haladvány szerint hanyatló magyarságba vetett hitem, de lassan az európai civilizációban is.”²¹ Úgy gondolta, művét, teljes életművét lezárta, a Magvetőnél

19 Domokos Máttyás, *Németh László utolsó ítélete. Az Irgalomról*, Tiszatáj 1976/5., 84.

20 *Németh László levele Illés Endrének*, 1964. október 1. = *Németh László élete levelekben*, II., 627.

21 *Németh László levele Illés Endrének*, 1964. november 10. = *Uo.*, 658.

készülő *Kiadatlan tanulmányok* című gyűjtemény után [ez végül csak 1968-ban jelent meg], új könyvet már nem akart megjelentetni. Ugyanebben a levelében a *Gyász* Éjnek vagy inkább Télnek, az *Iszonyt Ősznek*, az *Égető Esztert* Nyárnak, az *Irgalom* című regényt pedig Tavasznak nevezte. Kertész Ágnes, az *Irgalom* hősnője valóban Németh László legtitisztább, ugyanakkor gondolkodásának természetességét is őrző, hajnali nőalakja. Egy másik, az előbb idézettnél valamivel korábban írott levelében értelmezte a regényt:

Az *Irgalom* arról szól, hogy az élet a jóakarát számára rendkívül terhes, nehezen gázolható (mint ahogy te említetted: karkai) elem – írta ugyancsak Illés Endrének –, de a végén mégis, az elérhető valami igen szerény eredmény, diadal, ebben a lassú, lankadatlan gázolásban. A regény bőbeszédűsége, a rengeteg kínos részlet: ezt a nehéz közegellenállást képviseli [éppúgy, mint Karkánál, akiért nem rajongok, a rossz álom ellenállása – ? – mert minden regény egy rossz álom], s a dráma ott megy át legendába – ahol a harc vele, szélesebb terepen folytatva, sikerré kezd válni, s ennek megfelelően a történet is szoros szurdokból – lapályra, deltára jut. Az ötödik fejezetben ez kezdődik el: ez a szélesebb fronton megindult küzdelem, az egy emberért küzdő szeretet – egyetemes belátássá, jóakarattá válása: egy lélek magára találása az irgalomban.²²

Fogalmazása már nehézkes volt, írása szétesett, több olvashatatlan szót találunk az ekkor írott leveleiben – ebben az állapotban formálta, fejezte be regényét. Ám éppen ez a küzdelem, a kifejezésért, a gondolatért, az érzését folytatott küzdelme teremtette meg az *Irgalom* hitelességét.

Ezt követően Illés Endre 1964. november 5-én írt levelét kapcsolom ide. „Lacikám, és most a »cenzor« kér tőled valamit. [Gyula akasztotta rám ezt a főnevet. Sőt, Cs. Szabó azóta, legutolsó kötete előszavában »csokornyakkendő cenzornak« nevezett.] Szóval a cenzor azt kéri: hagyd el a regény utolsó mondatában a sánta eszméket, csak ezt a két szót. Attól félek, ez a két szó veszélyezteti az egész regényt. Ezzel a reális félelemmel kérem ezt tőled. A regény – s külön az utolsó mondat a két szó nélkül is teljesen kimondja, amit ki akarsz mondani.”²³

A regény végül 1965 könyvhetére jelent meg, két kötetben.

[5.] Visszatérve a bevezető gondolatokhoz, Németh életútjának mai szemlélője valóban nem azon lepődik meg, hogy az *Irgalom* írása hosszú évekig húzódott, hanem azon, hogy Németh kezdetben önmagával is elhitette, hogy gyorsan meg tudja írni a regényt. Igaz, korábban sokat és gyorsan dolgozott, 1956 után azonban a körülményei nem tették lehetővé ezt. Nem pusztán azért, amiről Domokos Mátyás írt az idézett emlékezésében-tanulmányában, hogy beteg volt, s hogy a regényírás fölöttébb nehéz munka, hanem azért, mert az 1956-ot követő időszak különösen nehéz volt Németh számára is. Sajkásra húzódott félre, innét figyelte a politika és az irodalom

22 Németh László levele Illés Endrének, 1964. október 17. = Uo., 640.

23 Illés Endre levele Németh Lászlónak, 1964. november 10. = Uo., 656.

történéseit, itt kellett egy kicsi házban kialakítania maga számára a munkafeltételeket, innét járt fel Pestre, ha arra szükség volt. A maga személyes jövőjével ugyanúgy nem volt tisztában, mint az országéval, közben hol támadták, hol, kezdetben, példaként emlegették, mert az októberi-novemberi napokban nem mondott nemet a szocializmusra. Családi élete, nyilvánvalóan önnön életének felfokozottsága miatt, kaotikus volt, miközben könyvei jelentek meg, színházi bemutatója volt, kiterjedt levelezést folytatott, vendégeket fogadott, küzdött a hipertóniájával, életének új keretei alakultak ki, ebbe egyszerűen nem fért bele a szisztematikus, állandósuló munkát követelő regényírás. Már csak azért sem, mert előbb a kibontakozó időszak gondolati alapvetését is el kellett végeznie. Látnunk kell azt is, hogy összetett, gazdag, több szálon fejlődő életművet formált, így mindig számos terület követelte a folytatását.

Miután érzekelte a kormozgásokat, pontosan tudatában volt annak, ebben hazai kortársai közül az elsők között volt, hogy a hidegháborús évekre egyfajta humánusabb, emberközpontú időszak következhet, még akkor is, ha idehaza még a kádári rendcsinálás éveit élték. Németh ötvenhatban a maga minőségszocialista felfogásához ragaszkodva a szocializmus vállalása mellett tett hitet, ez viszonylagos védettséget jelentett számára az elkövetkező időszakban. A „védettség” mértéke az idők változásával szinte állandóan módosult. Németh a maga érzékenységgel átélte ezeket a változásokat. Alaptételként elfogadta a szocialista berendezkedést, ennek alapját az jelentette, hogy önmagát szocialista-minőségszocialista gondolkodónak tartotta, s látott esélyt arra – a jövő vonatkozásában, merthogy folyamatosan a jövő foglalkoztatta –, hogy az adott szocializmus eszmerendszere, főképpen pedig a gyakorlata, erre vonatkozott az *Irgalom* zárórészében leírt, aztán Illés Endre javaslatára elhagyott „sánta eszmék” kifejezés, megváltoztatható. Ha a politika világával kapcsolatos kulcskifejezéseit kellene leírni, akkor a *minőségszocializmus*, vele párhuzamosan a *nyugati szocializmus*, az *erőszaknélküliség* és az *el nem kötelezettség* kifejezéseket használnám gondolkodása jellemzésként. S a világcivilizáció kifejezést, merthogy az általa elképzelt világnak is a világcivilizáció keretein belül kellett volna megvalósulnia. Nem véletlen, hogy a *Gandhi halála* című darabja előtt szereplő, *A történelem eszközei* című, 1962-ben írt tanulmányában a következő gondolatmenettel találkozunk:

Gandhi azóta, mint az ilyen ismeretségeknél lenni szokott, hosszú félretevések s időszakos nagy ugrások után, állandóan emelkedett bennem; a nevét azonban, ha az emlékezetem nem csal, a német időkben írtam le először, mégpedig mindjárt jelszószerűen: új európai gandhizmusra van szükségünk. Amikor 1947-ben India felszabadult, figyelmem megint Gandhi felé fordult. Hisz ekkor már nyilvánvaló volt, hogy a nyugati szocializmus, melyre reményeim építettem, nem juthat szerephez, s kíváncsi voltam, hogy a felszabadult India, s a miniszteri székbe került Gandhi-tanítványok milyen kísérlettel fogják az osztályrészünké vált szocializmust gazdagítani. [...] Gandhi életét sikeres életnek, a világtörténelem egyik legsikeresebb életének tekintetem; ő bizonyította be, hogy steril eszközökkel, az erkölcsi magasabb rendűség fegyverével is lehet történelmi győzelmet elérni, egy

nagy széttagolt birodalmat felszabadítani, s gyarmatosítás egész folyamatát megfordítani...²⁴

Etikai rendszerét is a sajkodi időszakban foglalta össze, főképpen A „vallásos” nevelésről című meghatározó jelentőségű, valóban az összefoglalás szándékával készült esszéjében. Az írást akár az *Irgalom* című regény párdarabjának is tekinthetjük, mely azt is érzékelteti, hogy a regényhez szüksége volt törekvései, gondolatai tisztázására. Az 1962-es tanulmány jól érzékelteti az ötvenes években írt *Megmentett gondolatok* című tanulmányfüzér és a szűken vett, 1957-től számított sajkodi időszak szövegei közötti mély rokonságot, ez az írás akár a *Megmentett gondolatok* tanulmányai között is szerepelhetne, azokat is civilizációs szemléletmód, s a bontakozó világcivilizációhoz való kapcsolódás lehetősége foglalkoztatta.

Mindazok a kérdések, amelyeket gondolkodása érintett, az emberi élet értelmére vonatkoztak, szélesebb összefüggésben pedig az embernek a világban elfoglalt helyével, magatartásával voltak kapcsolatosak, de soha nem helyezte önmagát az elvont gondolkodó pozíciójába. A gondolkodást és a saját életének dilemmáival való küzdelmet másoknál nem tapasztalható módon kapcsolta egymáshoz, önnönmaga léthelyzetének kivetítését legalább annyira fontosnak tartotta, mint a legfontosabb emberi kérdések tisztázását, így azt mondhatjuk, hogy olyan sajátos írói-gondolkodói világot teremtett, amelyben az általa megfogalmazott [leginkább etikai] elvek érvényesítése szorosan összekapcsolódott a külső világ „megélésével”, a világban elfoglalt helyével, mintegy ráadásként pedig létérzékelése megjelenítésével. „Gondolkodói” alapállása elválaszthatatlan volt az egyes műveiben megjelenő folytonos küzdelemtől, viaskodástól. Ez az alapállás nem pusztán kiindulópont volt, hanem eredménnyé is vált, ezért nem mondhatjuk azt, hogy gondolatai készen állottak akár indulása pillanatában. Végző soron az „író” és a „gondolkodó” az ő esetében nem választható el egymástól, s ezért nem tudjuk Németh Lászlót megajándékozni a gondolkodó, a filozófus, avagy éppenséggel a bölcselő kifejezéssel.

Az élet megélésének módja mindig foglalkoztatta Némethet, önálló, bár írói világával mindvégig érintkező etikai rendszert azonban csak 1945 után alakított ki, akkor, amikor gondolkodásának politikai hangoltsága már kevésbé érvényesült. Pályájának ebben az új szakaszában azt vizsgálta, hogy miképpen is éljen a világcivilizációba belenövő ember. Az előző korszak ragadozó erkölcsével a növényi növekedés példáját állította szembe. Korábbi cselekedetei tettek, a hősiesség és a grandiózusság jeleit magukon viselő tettek voltak, ő maga legalábbis a heroikuságra törekedett, s annak fényét helyezte a *Tanu*, a *Szárszói beszéd* vagy éppen az *Utolsó kísérlet* fölé. A civilizációs szemléletmód érvényesülésével azonban, azt követően, hogy az „európai gandhizmust” meghirdette, a világgal is új viszonyt alakított ki, nem azt nézte, hogy mit tud változtatni rajta, hanem azt, hogy mit tud hozzátenni. Kétségtelen, hogy ebben az átalakulásban ekkor még érvényesült a lemondás is, ám benne rejtett a korábnál több jelenségre figyelő, s így gazdagabb élet lehetősége is, miközben a világhoz való cselekvő viszonyulás lehetőségétől

24 Németh László, *A történelem eszközei = Uő, Kísérleti dramaturgia, II.*, Magvető–Szépirodalmi, Bp., 1972, 14–15.

sem zárta el magát. Ez a fordulat a létszemlélet szintjén az *Iszony* írása közben zajlódhatott le Némethben. Az *Iszony* zárófejezete már ennek a szemléletmódnak a jegyeit viselte magán, éppen úgy, ahogy az *Égető Eszter* is. Ennek a vonulatnak az összefoglalója pedig minden bizonnyal a többször is tervbe vett Jézus-regény lett volna... A regény, tudjuk, nem íródott meg, az ötvenes évek légkörében nem is íródhatott meg, ezt követően pedig már a „mai szent” nevelődésének, életének a megírása foglalkoztatta Némethet. A Jézus-regény helyére így fokozatosan az *Irgalom* lépett, az pedig, ahogy ennek a regénynek az ideája, majd pedig a regény által képviselt eszmeiség a sajkódi korszak egészen végigvonult, jól jelzi, hogy az etikai gondolkodás szinte minden mást kiszorított Németh gondolkodásából. A „vallásos” nevelésről című írásában az örökségének tekinthető emberképet vázolta fel. A legfontosabb emberi cselekedetnek, elfordulva az általa annyit emlegetett, oly sok vonatkozásban vizsgált, s különböző módozatokban megvalósított nagyságtól, az élet felépítését gondolta: „Egy jól felépített élet: a mű, melynek aránylag legkedvezőbbek a feltételei, s ez az, amelyre lassan mind fogékonyabbá lesz a környezet is. Bölcsék és szentek előbb voltak, mint költők és tudósok; a nagy eredmények túlbecsülése, kiválóság és nyomtatott papír azonosítása azonban egyre jobban elfogta a nagy emberség, a megvalósult élet sugárzása elől a teret. [. . .] A papír-tekintélyek pusztulásával tán megnő ezeknek a devalválhatatlan arany-embereknek az értéke, s reméljük, hatásköre is...”²⁵ A kiválóság – most ne használjuk a nagyság kifejezést – megteremtése aktivitást követel az embertől. „Az ember már fogamzása percében mint feladat nyomul be a meglevő dolgok közé. [...] Nemzödni nem elég, meg is kell csinálni magunkat” – olvashatjuk. Ennek az „önmagunk megteremtésének” két összetevője van: egyrészt azt a folyamatot jelenti, amelynek során az ember a magával hozott tulajdonságokat megszelídíti, másrészt pedig azt a folyamatot, amelynek során az önmagával, öröklött hajlamaival megbékülő ember kapcsolatba kerül a világgal. Az, hogy az ember nem bujtással szaporodik, mondja Németh, „nem mint egy lény egynemű folytatása hajt tovább, régi vagy új viszonyok közt is, hanem két egyéniség tulajdonságait kell harmonikus egyéniségbe egyesítenie: már ez is feladattá teszi az életét”.²⁶ A nevelés feladatának azt tartotta, hogy a gyermekben „egy nagy, mindent integráló egyetemes érzést” alakítson ki, melyben a világ iránti pietás éppen úgy benne van, „mint a maga lehetősége iránti felelősségérzet, s az emberek, de minden élőlény iránti érdeklődés, tisztelet, irgalom”. Ahhoz, hogy ez az érzés kifejlődhessen, a következő feltételek érvényesülését tartotta szükségesnek: „1. A szervezetnek nem szabad a kozmosztól elszakadnia; 2. Fogékonyná kell tenni ingereire, cselekvő, kísérletező viszonyba kell lépnie vele; 3. A természeti erők hatalmát, határait, a csínján bánást velük tapasztalati úton elsajátíttatni. Úgy is mondhatnánk: a gyermekben ápolni kell az állatot, aztán ki kell fejleszteni a természetet pedző ősembert; eközben, ha nincs kegyelem nélkül, feltehető, hogy jelentkezik, feltör benn az áhítat is.”²⁷ Azt a vezérletet pedig, visszatérve régi, sokszor használt kifejezéséhez, harcot, amelyik

25 Németh László, A „vallásos” nevelésről = Uő, *Sajkódi esték*, Magvető–Szépirodalmi, Bp., 1974, 59.

26 Uo., 31.

27 Uo., 53.

az embernek a vázolt eszmék szerinti fejlődését irányította, erkölcsnek nevezte, ezen, végső soron a nagy, szabályozó elvek életreváltását értette. Ekkor sem szakadt el önmaga világától, valójában az foglalkoztatta, hogy az ember miképpen éli az életét. Ebben a vonatkozásban Kertész Ágnes, az *Irgalom* hősnője is „alakká vált tan.” Az ember erkölcsi fejlődéséről írottaktól egészen az etikai rendszerének legkülönbözőbb mozzanataíig minden összetevő és elem megjelenik az *Irgalomban* is.

Németh etikai rendszerének kialakulását figyelve láthattuk, hogy hangsúlyt helyezett az ember belső küzdelmeire, arra, ahogyan az ember öröklött világot tudatosítva megteremti önmagát. Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy ezt tartotta az ember legfontosabb feladatának. A belső küzdelmek „lezajlása”, ehhez kapcsolódóan pedig a belső építkezés fontosságának kiemelése szinte leképezte azt a folyamatot, amelyben önmaga viaskodásai során eljutott az általa legfontosabbnak tartott életelvek megfogalmazásához és megéléséhez. Belső küzdelmeinek számbavételéhez itt nincs terünk és időnk, az időben való elhelyezésükhöz még annyira sincs, így csak jelezzük, hogy minden küzdelem és változás az időben, az idő történéseit átélve és tudatosítva történt meg. A részletes számbevétel helyett csak utalunk anyai és apai örökségének tudatosítására, alkati küzdelmeire, ennek megfelelően szinte minden műve kétpólusú mű, még akkor is, ha a legtöbb esetben az egyik pólus csak rejtve képviselteti magát, s kiemeljük az írás szerepének változását Németh gondolkodásában. A harmincas évek közepéig, később pedig pár kiemelkedő pillanatban az írást közvetlen cselekvésként élte meg, noha tudatában volt annak, hogy amit akart, azt írással csak el nem érni lehetett, erről beszélt Boda Zoltán is az *Emberi színjátékban*. Később viszont az írás által olyan teret teremtett, amelyikben saját világának mozgását, az idővel való együttmozdulását megjeleníthette, egészen addig, amíg ebben a térben el nem jutott önnön küzdelmeinek a megoldásáig, ezzel együtt pedig etikai programjának megfogalmazásáig – s így az írás felszámolásáig.

[6.] Említettem már, hogy Németh szinte a lehetetlenre utalt akkor, amikor az *Irgalom* gyors megírásának szándékát jelezte Illés Endrének. Helyzete ezt nem tette lehetővé, akkor, azonban amikor erről írtam, említetlenül maradtak, tudatosan, a tervezett regény belső világából és mondandójából az íróra visszaütő nehézségek. Most ezekről is meg kell emlékezniem – ha nem tenném ezt meg, akkor a regény megírásából fakadó küzdelmeket sem értenék meg, ahogy azt sem, hogy ez a regény miért követelt hosszú éveket az alkotójától.

Az 1957-ben elkezdett *Irgalom* eszméjeként, ahogy az Illés Endrének elküldött, általunk is idézett szinopszisban olvasható, az irgalom említődött. Ez az érzés a hősnőben – már a szinopszis jelzése szerint is – hosszú folyamat végén alakul ki, Kertész Ágnes kezdetben az általa csodált, hazatért apát mentené ki a szégyenteljes házasságából, a szüleivel való kapcsolatát azonban átértékeli, ennek eredményeként alakul ki benne az irgalom érzése. A harmincas évekbeli, nevezzük így, *Irgalom*-töredékben, legalábbis Németh emlékezése szerint nem szerepel a hősnő szüleivel való kapcsolatának átértékelése, azaz az apa és az anya egyaránt való megértése, pusztán az irgalom érzetének kialakulása említődik. Viszont szerepel az utalás arra, hogy ez lett volna talán az a regény, amelyikben sikerül legyőznie önmagát. Ezen a ponton idéznem kell azt a mondatot, amelyet Németh a regény lezárásának idején

Sajkodon mondott Domokos Mátyásnak. Elfekvőnek látta a világot, ennek kifejtése után mondta: „ebben a regényben birkóztam meg emberiszonyommal”.²⁸

Az ön maga legyőzésére és az emberiszonyával való megbirkózására vonatkozó, egymástól több évtizednyi távolságban lévő utalás alighanem megfeleltethető egymással. Ha ez így van, akkor érthetjük meg, hogy miért nem készült el hosszú évtizedeken keresztül az *Irgalom*, s hogy akkor, amikor Németh összefoglaló műként mindenképpen meg akarta írni, miért tartott éveken át a munka. Némethnek hosszú, mély küzdelmeket kellett megvívnia önmagával.

A töredékben maradt és a végül elkészült *Irgalom* egyaránt meghatározó módon különbözik a kezdeti *Télemakhosz*-történetektől, az elbeszélés mellett ideértve az apjának írott levelet is. Németh a valamikori történeteket újabb rétegekkel akarta gazdagítani, s gazdagította is, ezt már az elkészült regény ismeretében mondom, ez az ismeret a regény első megjelenése után hat évtizeddel már nem tagadható meg magunktól. A felületes szemlélő is érzékelheti, hogy a valamikori történetek felülírásával a visszatérő apát fogadó tisztelettől a világ egyetemes elfekvővé növesztéséig, valamint az irgalom-eszme megfogalmazásáig óriási emberi és alkotói terhet vett magára. Az iszony-érzet legyőzése kapcsán tett megjegyzését azonban még nem értelmeztük, ezért, mielőtt zárnak és teljesnek tűnne a történet, érdemes megállnunk egy pillanatra.

Amikor életrajzi írásai és levelei mellett édesapjának a 19–20. század fordulóján írt *Naplója* és a hadifogságára való emlékezése²⁹ is olvashatóvá vált, egy rövid pillanatilag úgy tűnt, hogy a Németh László által sokat emlegetett alkati meghatározások is eredeztethetővé és érthetővé váltak. Ez a napló bevilágított a család életébe, Németh József különösen sokat foglalkozott feleségével, annak jellemzésével. Ilyen megjegyzéseket olvashattunk: „Ilyen nőknek nem szabad volna férjhez menni, a nemi élvezetről úgy sincs sejtelme sem, anyai vágyak nem hevítik, teendőit nem bírja. Míg nagyon jó szíve volna, hogy aggszűz vagy apáca féle legyen. Áldása lenne környezetének.”³⁰ Majd: „az anyjától olyan véralakot örökölt, amely bizonyos fokig szuggerálható.”³¹ Tudnunk kell azt is, hogy Németh ezt a naplót csak a negyvenes években ismerte meg, s csak akkortól használta, nyilvánvalóan az *Iszony* és később az *Irgalom* írásakor is, mindkét regény szövege bizonyítja ezt, az *Irgalom*-ban idézi is apja sorait a naplóból. Ezzel együtt egyszerű kifejezést használva azt kell mondanom, hogy a Németh József naplójában felszínre került anyag révén a kifejezés, s vele az érzet eredetéhez nem jutottunk közelebb. Az így megmutatkozó hiány feloldásának lehetőségét Bálint Ágnes filológiai és pszichobiográfiai munkái teremtették meg.³² Németh József naplójának kiadásakor és életútjának bemutatásakor engem is Németh László életrajzi könyveinek „útmutatásai” vezettek, az apa-motívum eredete és karaktere foglalkoztatott. A másik ág, Németh László édesanyjának Gaál Vilmának a családi ága azonban említetlenül

28 Domokos, Németh László utolsó ítélete, 84.

29 Németh József, *Napló [1898–1911], Hét év [1914–1921]*, s. a. r., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Füzi László, Magvető, Bp., 1993.

30 Uo., 113.

31 Uo., 114.

32 Bálint Ágnes, *Télemakhosz bolyongásai. Németh László pszichobiográfiája [1901–1932]*, Kronosz, Pécs, 2012; Uó, *Pszichobiográfia és irodalom*, Kronosz, Pécs, 2014.

maradt. Bálint Ágnes maga is szóba hozza, nem érti, hogy az irodalomtörténészek miért nem foglalkoztak ezzel a területtel. Feltehetően azért, válaszolom a felvetésre, mert a filológusok, magamat is közéjük helyezve, nem érezték meg a pszichológiai elemzés, általa pedig a Németh műveit uraló pszichológiai rendszer megértésének lehetőségét. Bálint ezen a területen is elvégezte a történeti-filológiai kutatásokat, pszichobiográfiai tanulmányai pedig érintik a Németh-életmű teljes, azaz nem csupán a jelzett ággal kapcsolatos alapzatát. Magam csupán pár mondattal az iszony-érzet jelenlétével kapcsolatos megállapításait idézem, hozzákapcsolva azokat az eddigi irodalomtörténeti megállapításokhoz. Azért tartom fontosnak, hogy megtegyem ezt, még a szűkítés ellenére is, mert Németh alapmotívumai leginkább anyja és apja világából, azaz családjá világából származtak. Példaként említhető, hogy az ebből a világból kibomló, s a nemiséggel valamilyen módon kapcsolatot tartó iszony-érzet munkáinak egész sorát, ezzel együtt pedig gondolkodásának jellegét is meghatározta. Az alábbiakban Bálint Ágnes elemzését veszem alapul.

Eszerint az iszony képzete Németh László gondolkodásában a család anyai ágához, egészen pontosan az anyai nagyanyjához és az anyjához kapcsolódó történetből jelent meg. Nem nagyanyja vagy az anyja világából bomlott ki, hanem a hozzájuk kapcsolódó képzetek formáltak az iszony érzetének kialakulását segítő történetet. Németh anyai nagyapja Gaál Samu mérnök, anyai nagyanyja Kőnig Mária osztrák származású „kaszírnő” volt. A Gaál család szemében már ez a tény, ti. a „kaszírnőség” botránykőnek számított, még akkor is, ha a házaspár úgymond együtt is bohém életet élt. A rokonok szeme elől Miskolcra vonultak el, csak az 1880-as évek közepén költöztek vissza Pestre. Vannak olyan feltételezések, amelyek szerint Gaál Samunak nem lehetett gyermeke, ezért barátját, Zureich Károly fényképészt bízta meg „családalapítással.” Zureich Károly lesz a családban a keresztapa, őt Németh László is többször említi. Kőnig Mária másik gyermeke, Gaál Kálmán sem Gaál Samutól származott. Az asszony két gyermekét magával víve „elpártolt” férjétől, az ezt követő válás során a gyermekeket a férjének ítélték, volt felesége szabad életet élt, még kétszer kötött házasságot, gyakori kapcsolatairól a Gaál család rendszeresen értesült. Kőnig Mária életmódja családi titoknak számított, ugyanakkor, főképpen Gaál Samu testvéreinek, Gaál Augustának, Guszti néninek a mesterkedése révén a családban kialakult a ’rossz vér’ mítosza – ez, láttunk már ezzel kapcsolatos utalást, a család szerint „átöröklődött” Vilmára, azaz Németh József feleségére is, Németh József is elfogadta ezt a feltételezést. A gyermek Németh László minderről csak utalásokat hallhatott, ám amikor, már apja hadifogságának idején az anyjának „barátja” lett, felerősödtek és benne is tudatosultak az ezzel kapcsolatos hallomások. Ahogy Bálint Ágnes írja: „Az ifjú Németh László traumatikus élményként szembesült azzal, hogy anyja hűtlen lett az ő bálványozott édesapjához. A családi fantom szemmel láthatóan artikulálódott: a ’rossz vér’ felszínre tört. [...] Guszti néni naiv öröklődés-elmélete mégiscsak önbeteljesítő jóslattá vált; a fiúban is aktivizálódni kezdett a néma tudás.”³³ Mindez, Bálint Ágnes interpretációja szerint, a fiatal Németh László bordélybeli kudarcában csúcsosodott ki: „A húsz éves fiú egy fölényesen és kissé anyásan viselkedő »rossz nő« karjaiban arra várt, hogy »átcsapjon« rajta a »kábulat«. [...] Ami azonban ott és akkor átcsapott

---

33 Bálint, *Télemakhosz bolyongásai*, 118–119.

rajta, nem a szexuális vágy volt, hanem az inceszt-tabu iszonya. Az immár aktivált, de továbbra is a tudat alá szorított családi hiedelem, hogy anyja potenciálisan »rossz nő«, egy anyja korabeli, ráadásul anyáskodó »rossz nő« karjaiban most a tudat közelébe került. A szalonbeli nő asszociációk révén azonossá vált az anyával, így az ifjú Németh László tudattalanul inceszt kapcsolatként értelmezte a helyzetét. Impotenciája nem volt más, mint tünet: erős tudattalan tiltakozás az inceszt-tabu megsértése ellen.³⁴ Mindennek közvetett bizonyítékeként Bálint Ágnes az *Utolsó kísérlet* vonatkozó részére utalva fejti ki, hogy a „bordély”, a „kasszírő”, a „rossz nő”, a „kudarc”, a „frufru”, a „felsütött haj” és az „anya” a Németh László-i tudattalanban egymással asszociatív kapcsolatban lévő fogalmak.³⁵ Magam ehhez azt teszem hozzá, hogy az iszony érzete az *Emberi színjáték*ban is feltűnik, a még gyermek Boda Zoltán és a tanítónő ölelésében, s alapját ekkor is a haj jelenti: „Hát szeretsz, Zoltánka, iskolába jární?” – kérdezte a tanítónő. Erre a kérdésre bontakozott ki a következő jelenet:

A fiú nem felelt. Volt valami szokatlan és nyugtalanító ebben a hangban, ami összemarkolta szívét. – „Mi?” kérdezte újra a kisasszony, s mintha csak most venné komolyan a kérdést, fölvetette a könyvből a szemét, Zoltán mellé állt, s hajába mélyesztette az ujjait. „Szeretek”, felelte a fiú, s reszketve várta, mikor szabadul meg a hajába tapadó ujjaktól. – No, csak szeress, én is szeretlek téged, nyögte fejvesztetten a kisasszony, s lehajolt, hogy megcsókolja a fiút. A két gyermek arca egy pillanatra, összeért. Szerették egymást, s ez a pillanat mégis borzalmas volt. Zoltán közvetlen közelről érezte a másik test verejtékszagát, az idegen női haj érintését. Cirógástalan gyerekkora, öreg szülői szomorú ridegsége, az a test-idegenség az ő teste és minden más test között: iszonyodó kiáltásba csuklott.³⁶

Bálint Ágnes részletesen foglalkozik azzal, hogy Németh József és Németh László a húszas évek közepén találkoztak König Máriával, s akkor „megtörtént” a kiengesztelődé. „Feltételezésem szerint – írja –, tehát Németh Lászlónak ezekben az években volt alkalma személyesen is megismerkedni a családi tudattalanban fantomizálódott anyai nagymamával, és a találkozás eloszlatta a vele kapcsolatos hiedelmeket és tabukat. A személyes találkozás során megismert nagymama a hibáival és erényeivel együtt új tartalomként merülhetett bele a családi tudattalanba.”³⁷

Németh regényeinek világa fiatalkorának meghatározó történéseiből táplálkozott, ennek megfelelően a regényeiben, szépirói munkáiban más motívumok mellett jutott szerephez az iszony-motívum mint a világgal való elegyedni nem tudásának a kifejezője. Láttuk, a gyermek Boda Zoltán is minden más testtel szemben érezte az idegenséget. Németh a világgal való szembenállását, a világtól való elzárkózását, másképpen: önmaga belső világának megvédését ezzel a motívummal fejezte ki. Ezért volt számára fontos az „emberiszony” legyőzése az *Irgalomban* – ha elegyedni akart a világgal, ha kapcsolatba akart kerülni vele, akkor a világgal való szembenállá-

34 Uo., 119.

35 Uo., 120.

36 Németh László, *Emberi színjáték*, Magvető–Szépirodalmi, Bp., 1973, 43.

37 Bálint, *Télemakhosz bolyongásai*, 145.

sát is fel kellett számolnia. Fontos észrevennünk, hogy az *Irgalomban*, Kertész Ágnes gondolkodásában is megjelenik az iszony érzete. Nem a nemiségtől tartóztatta volna meg magát, hanem a másik testével való érintkezéstől. Ez választotta el jó ideig Halmi Feritől is. Gondoljunk például arra, amikor az elfekvőben Mata célzást tett erre. „Ágnes örült a sötétnek – olvassuk a regényben –, hogy nem láthatják a pirulását. Nem amire célzott. A Verebély-órán különbeket hallott, s közben mindenki őket, lányokat nézte. De hogy Mata épp ahhoz a képzethez ért (coxitisés láb, annak a szerepe annál az aktusnál), amitől úgy kilúdbőrzött a viszony továbbgondolása közben a háta.”³⁸ A regényben ennek az érzetnek a feloldása, azaz önmagának az iszony legyőzésére való felkészítése Halmi Feri megölelésével történik meg: „Na, ugye, hogy tudunk futni, állt meg Ágnes közvetlen mellette, s a mellére húzta, s megcsókolta a lihegő fejét. S közben úgy érezte, mintha nem is csak Ferit, de az anyját, apját, Bölcskeyné, a haldokló Matát, az egész elfekvőt, a nagy emberiséget húzta volna mellére – a sánta emberiséget, amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabalyodjék.”³⁹

Ez a jelenet azonban nem csupán Németh László egész életén és művei hosszú során végighúzódozó, talán legfontosabb motívum-sorát zárja le, hanem mesterségesen kialakított szerepeinek sorát is. Emlékezhetünk arra, hogy Szabó Zoltán a természetes és a társadalom-teremtette, artifizialis ember kettősét írta le Németh pályáján. Úgy látta, hogy a harmincas évek közepétől az artifizialis ember uralta Németh László világot. „Hogy az artifizialist száműzze, arra nem tesz kísérletet, nem is tehet: a történelmi időjárás ezt nem engedi meg, csak annak van módja ilyesmire, aki költő. Saját énje csak a pálya végén győz ebben a küzdőtérre vált léleekben. Azzal, hogy nem ír több írói művet.”⁴⁰ Szabó Zoltán kortársként is pontosan és mélyen látta Némethet. Érezte azt is, hogy Némethnek a szerepei, vállalásai után meg kell térnie természetes ember voltához. Ezt valóban csak akkor tehetette meg, ha már nem írt többet. Ahhoz, azonban, hogy ne írjon többet, meg kellett írnia az *Irgalom* című regényt. Azt a szerepet, amelyet az írás Németh világában betöltött, ennek a regénynek a megírásával töltötte be. Az *Irgalom* visszavezette a természetes, a nem szerepekben létező léthez. Ami számára az *Irgalom* után az irodalomból megőrződött, az az irodalom gyakorlata volt.

---

38 Németh László, *Irgalom*, Magvető–Szépirodalmi, Bp., 1972, 504.

39 *Uo.*, 590.

40 Szabó Zoltán, *A tusakodó ember. Németh Lászlóról = Uő, Ősök és társak*, Európai Protestáns Szabadegyetem, Bern, 1984, 235.